

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2014 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2014

2

Vilnius 2015

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2014

2

Vilnius 2015

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

VYTAUTAS PETRONIS

VILNIAUS RELIGINIŲ BENDRUOMENIŲ SANTYKIŲ KAITA XIX AMŽIAUS 5–6 DEŠIMTMEČIAIS

Religijos ir su ja susijusių procesų reikšmė XIX a. augant miestams – nemažai dėmesio sulaukusi tema. Intensyvėjanti urbanizacija istoriografijoje pirmiausia siejama su industrializacija, migracija, didėjančia socialinių klasių diferenciacija ir dėl to stiprėjusia miestų visuomenių sekularizacija. Pastaroji neigiamai veikė egzistavusius tradicinius konfesinius landšaftus, kurie, kaip teigiama, sparčiai mažėjo¹. Tačiau pastaruoju metu atsiranda naujų studijų, atskleidžiančių priešingas tendencijas: religijos, religinių bendruomenių ir jų santykių svarbą miestų augimo procesuose. Juose analizuojami pavyzdžiai nušviečia religinio gyvenimo transformaciją ir stiprėjimą bendrame miestų augimo kontekste. Pažymėtina, kad šios tendencijos ypač matomos tuose regionuose, kurie buvo valstybinių, kultūrinių, religinių, tautinių ar kitokių sankirtų zonose². Žvelgiant iš šios

¹ Dėl nedidelės straipsnio apimties nesigilinsime į šių tyrimų metodologinius aspektus, istoriografijos raidą ir bendrąsias tendencijas. Plačiau apie tai žiūrėti: *European Religion in the Age of Great Cities, 1830–1930*, H. McLeod (red.), London, New York, 1995; H. McLeod, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*, New York, 2000; C. G. Brown, *The Death of Christian Britain. Understanding Secularisation 1800–2000*, London, New York, 2009; *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, C. Clark, W. Kaiser (red.), Cambridge, 2009; *Secularisation in the Christian World*, C. G. Brown, M. Snape (red.), Farnham, Burlington, 2010; H. McLeod, *Religion in an Urbanizing Europe*, c. 1840–1939, *Journal of Urban History*, 39(6), 2013, p. 1175–1180.

² Šiuo atžvilgiu vis dar aktuali išlieka O. Michaelis studija, nupiešusi katalikybės ir protestantizmo varžybas Elzaso–Lotaringijos pasienio regione (*Grenzlandskirche. Eine Evangelische Kirchengeschichte Elsass–Lothringens, 1870–1918*, Essen, 1934). Iš naujausių tyrimų pažymėtini A. J. Steinhofio darbai, kuriuose autorius analizuoja Strasburgo miesto konfesinio landšafto kaitą aktyviuoju urbanizacijos periodu: *Building Religious Community: Worship Space and Experience in Strasbourg after the Franco-Prussian War*, H. W. Smith (red.), *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800–1914*, Oxford, New York, 2001, p. 267–296; *The Gods and the City. Protestantism and Religious Culture in Strasbourg, 1870–1914*, Leiden, Boston, 2008; *Nineteenth-Century Urbanization as Sacred Process: Insights from German Strasbourg*, *Journal of Urban History*, 37(6), 2011, p. 828–841.

perspektyvos, Vilnius priklausė būtent šiai „pasienio“ miestų grupei, jame (su)gyveno kelios tautos, konfesijos, kultūros ir civilizacijos. Todėl nenuostabu, kad religija čia buvo labai svarbus miesto gyvenimą organizavęs faktorius. Tačiau kitaip, nei didžiuosiuose Europos ir Rusijos miestuose, Vilniaus urbanizaciniai procesai vyko lėtai, o per analizuojamą 20 metų laikotarpį miesto gyventojų skaičius mažai kito, svyruodamas tarp 50–60 tūkst. Tik artėjant XIX a. pabaigai ir ypač XX a. pradžioje miestas sparčiai išaugo³.

Analizuojamuoju periodu Vilniaus mieste gyveno šešių (iki 1839 m. unitų prijungimo prie Stačiatikių bažnyčios – septynių) religinių grupių atstovai: katalikai, judėjai, stačiatikiai, protestantai, karaimai ir musulmonai. Nenusistovėjęs sistematizuotam statistikos rinkimui, sunku nustatyti tikslesnius šių bendruomenių dydžius. Vienokie ar kitokie duomenys buvo renkami parapijose ir centrinės valdžios institucijose, tačiau įvairių šaltinių pateikiami skaičiai sudarė gana dideles paklaidas. Vienas pirmųjų, bandžiusių apibendrinti Vilniaus miesto religinių bendruomenių statistinius duomenis, buvo A. Kirkoras (1818–1886). Aktyviai dalyvaudamas Vilniaus statistinio komiteto veikloje, jis įvairiuose leidiniuose skelbė Šiaurės Vakarų kraštą apibūdinančius duomenis. 1854 m. A. Kirkoras pateikė agreguotą Vilniaus miesto konfesinių bendruomenių kaitą per dvidešimties metų laikotarpį⁴.

Lentelė 1. A. Kirkoro pateikta Vilniaus miesto religinių bendruomenių statistinė sklaida 1832–1853 m.⁵

Konfesija	1832	1845	1853
Katalikai	14349	18939	26540
Stačiatikiai	Nenurodyta	7599	6038
Unitai	320	–	–
Evangelikai liuteronai	492	209	732
Evangelikai reformatai	162	116	134
Judėjai	20646	22586	28555
Musulmonai	–	45	285
Karaimai	–	25	–

³ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 214, 303–305.

⁴ А. К и р о р, Население города Вильно, *Вестник Императорского Русского Географического Общества*, 1854, 4, с. 105–128.

⁵ Ten pat, p. 111.

Kaip žinoma, katalikai sudarė dominuojančią religinę miesto bendruomenę. Nors statistiškai jų buvo mažiau nei judėjų, tačiau Vilnius ir jo apylinkės nuo seno priklausė katalikų kontroliuojamai teritorijai. Gausi žydų bendruomenė gyveno uždarą gyvenimą, užėmė kompaktišką erdvę ir todėl mažai reikėsi viešajame miesto religiniame gyvenime. A. Kirkoras neslėpė, kad jo pateikti šios etnokonfesinės bendruomenės skaičiai apytikriai, nes, anot jo, žydai mažai rūpinosi savo bendruomenės narių registravimu ir kartu gana intensyviai migravo tiek miesto ribose, tiek ir už jų. Vėlesni tyrimai nurodo, kad kalbamuju metu Vilniaus judėjų bendruomenės skaičius galėjo svyruoti tarp 20646 (1832) ir 24448 (1860) narių, arba atitinkamai 57 ir 41 % visų miesto gyventojų⁶.

Po unitų inkorporavimo į Stačiatikių bažnyčią pastarieji sudarė sąlyginai naują sparčiai išaugusią miesto konfesinę grupę. Visgi kalbamuju laikotarpiu jų buvo nedaug. Pastebėtina, kad A. Kirkoro lentelėje pateiktus duomenis užginčijo Lietuvos stačiatikių konsistorijos narys V. Gomolickis, teigęs, kad 1845 m. Vilniuje stačiatikių bendruomenę sudarė tik 3656 gyventojai, iš kurių kariniam garnizonui priklausė 2404, o miestiečiams – 1252 asmenys. Netikslūs buvo ir 1853 m. duomenys: stačiatikių bendruomenę tuomet sudarė 4939 tikintieji (kariuomenėje – 2799; tarp miestiečių – 2140). Pagrindinis V. Gomolickio patikslinimų motyvas buvo parodyti, kad Vilniaus stačiatikių bendruomenė pamažu augo, kai A. Kirkoro pateiktuose duomenyse atsispindėjo jos mažėjimo tendencija⁷.

Kitų religinių grupių statistika taip pat nebuvo labai tiksli, tačiau ir jų vaidmuo miesto gyvenime buvo nedidelis⁸. Išimtimi galima laikyti protestantiškų bažnyčių atstovus, kurie ne tik priklausė viduriniam ir aukštesniajam miestiečių sluoksniui, bet ir turėjo savo atstovus aukščiausioje miesto valdžioje (pavyzdžiui, ilgametis Vilniaus burmistras M. Štrausas). Be to, kai kurie Vilniaus generalgubernijos civiliai ir kariniai valdininkai taip pat išpažino protestantizmą, kas, manytina, suteikė svarumo šiai bendruomenei.

Iki 1839 m. Vilniaus miesto religinės bendruomenės gyveno tradiciškai susiklosčiusį gyvenimą. Mieste, kaip ir visame krašte, dominavo Katalikų bažnyčia. Kitos religinės bendruomenės (judėjai, stačiatikiai, unitai, protestantai, musulmonai, karaimai ir kt.) turėjo savas istoriškai išsirutuliojusias nišas, kurios iš esmės nesikirsdavo viena su kita.

⁶J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, min. veik., p. 215. Kiti šaltinių pateikiami duomenys rodo daug didesnes paklaidas: štai Vilniaus gubernijos atmintinės knygelės duomenimis, 1843 m. Vilniuje gyveno 25631 žydų tautybės gyventojas (pavyzdžiui, žr. lentelę: Народонаселение Виленской губернии в 1843 году, *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильно, 1845, c. 171).

⁷В. Г о м о л и ц к и й, Замечания по поводу статьи г. Киркора о населении города Вильно, *Вестник Императорского Русского Географического Общества, часть „Смесь“*, 1855, 3, с. 5–7.

⁸Palyginimui, pagal naujausius skaičiavimus, Vilniaus totorių džiamate 1851 m. buvo 17, o 1856 – 118 tikinčiųjų (T. B a i r a š a u s k a i t ė, *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius, 1996, p. 255 (lentelė)). Abiejų protestantų kongregacijų atstovų skaičius 1843 m. galėjo siekti 853 narius (Народонаселение Виленской губернии в 1843 году, c. 171).

Tačiau unitus prijungus prie Stačiatikių bažnyčios mieste atsirado nauja religinė struktūra, pradėjusi aktyviai konkuruoti su katalikų dominavimu. Šių dviejų bažnyčių – ypač jų dvasininkų – tarpusavio santykiai tapo centrine ašimi, atspindėjusia amžiaus viduryje vykusių tarpkonfesinius ryšius Šiaurės Vakarų krašte ir Vilniaus mieste. Vienas pagrindinių „naujosios“ (t. y. buvusių unitų) Stačiatikių bažnyčios stiprinimo *spiritus movens* buvo arkivyskupas metropolitas Josifas Semaško (1799–1868) – Unitų bažnyčios prijungimo prie stačiatikių iniciatorius. O 1845 m. perkėlus jo vadovaujamą Lietuvos konsistoriją iš Žirovicų (Gardino gub.) į Vilnių, jis tapo aktyviausiu stačiatikybės propaguotoju, kurio vesta religinė ir politinė linija smarkiai deharmonizavo tradicinį miesto konfesinį landšaftą ir tuo pat metu eskalavo stačiatikių–katalikų konfrontaciją. Kartu reikia paminėti, kad vienas atraminių šio straipsnio šaltinių yra Josifo memuarai, kuriuose, nepaisant autoriaus subjektyvumo, politinio ir religinio tendencingumo, pateikta daugybė detalių iš XIX a. vidurio Vilniaus religinio gyvenimo bei atskleidžiama „naujosios“ Stačiatikių bažnyčios vykdyta politika.

Tad šio straipsnio tikslas yra trumpai pažvelgti į XIX a. 5–6 dešimtmečio Vilniaus religinių bendruomenių santykių transformaciją, pagrindiniu motyvu imant stačiatikių ir katalikų konkuravimą dėl dominavimo miesto viešojoje religinėje erdvėje.

Vilniaus religinių bendruomenių erdvių ir laiko sankirtos

Erdvinis Vilniaus miesto religinių bendruomenių pasiskirstymas kalbamuojų laikotarpiu kito. Tai sietina su 1831 m. sukilimo slopinimo pasekmėmis, kurių viena pagrindinių buvo katalikams priklausiusių pastatų (ypač vienuolynų) uždarymas ir konfiskacija. Kita priežastimi laikytinas 1839 m. įvykdytas unitų prijungimas prie Stačiatikių bažnyčios ir Lietuvos stačiatikių vyskupijos įkūrimas. Unitų prijungimas padidino (bent nominaliai) stačiatikių skaičių Šiaurės Vakarų krašte ir Vilniuje, todėl dingus „buferinei“ religinei grupei, atsirado tiesioginė trintis tarp katalikų ir stačiatikių⁹.

Šie procesai santykinai atsispindėjo ir kiekybiniuose kulto pastatų pokyčiuose. Kaip matyti iš 2-oje lentelėje pateiktų duomenų, 1843–1863 m. laikotarpiu pastebimas pirmiausia judėjų ir tik dalinai stačiatikių valdytų religinių pastatų skaičiaus didėjimas, o katalikams priklausiusių pastatų mažėjimo tendencija paspartėjo 6-to dešimtmečio pabaigoje – 7-to dešimtmečio pradžioje. Visgi svarbiausios pastarųjų netektys buvo moralinės: kiekvienas prarastas pastatas turėjo savo simbolinę istorinę sakralinę erdvę ir aurą. Nepaisant to, bendras XIX a. vidurio Vilniaus religinis ir architektūrinis landšaftas išliko beveik nepakitęs su apie 130 maldoms skirtų vietų.

⁹М. Долбилов, Д. Сталюнас, *Обратная уния, из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи 1840–1873*, Вильнюс, 2010, с. 20.

Lentelė 2. Religinių pastatų skaičiaus kaita Vilniaus mieste 1843–1862 m.¹⁰

Eil. nr.	Konfesija	1843	1857	1859	1862
1.	Katalikai				
	Bažnyčia	29	23	23	22
	Vienuolynas	20	14	14	14
	Koplyčia	5	15	16	12
	Iš viso:	54	52	53	48
2.	Stačiatikiai				
	Cerkvė	4	5	6	4
	Vienuolynas	2	2	2	2
	Varpinė	–	2	3	4
	Iš viso:	6	9	11	10
3.	Judėjai				
	Sinagoga	–	3	4	6
	Maldos namai	–	60	56	61
	Iš viso:	–	63	60	67
4.	Protestantai (evangelikai ir liuteronai)				
	Bažnyčia	–	3	3	3
5.	Musulmonai				
	Mečetė	–	1	1	1
	Iš viso religinių pastatų Vilniuje	–	128	128	129

Krikščioniškų kulto pastatų dominavimas mieste formavo ne tik vizualų (bažnyčių varpinių gausa), bet ir garsinį kraštovaizdį. Kiekviena bažnyčia turėjo savitą varpų skambesį, ritmiką ir skambinimo laiką (pvz., švenčiant su konkrečia bažnyčia susijusias šventes). Visa tai, nepriklausomai nuo konfesijos, kūrė specifinį „vilnietišką“ miestiečių identitetą. Persipinanti religinė miesto erdvė, laikas ir garsai kartu formavo Vilniaus

¹⁰ Pagal: Изчисление всех вообще по Виленской губернии казенных, городских и частных зданий, церквей, монастырей, заведений, фабрик и проч. за 1843 г., *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна, 1845, с. 176–179; О числе церквей и других богослужебных зданий в Виленской губернии за 1857 год, *Виленские губернские ведомости – Приложение к no. 26 Вил. Губ. Вед.*, 1858, 26, с. 26; Спосок о губернском, уездных и заштатных городах Виленской губернии за 1859 год, *Памятная книжка Виленской губернии на 1861 год, часть первая*, Вильна, 1861, с. 158–159; О числе церквей и других богослужебных зданий в Виленской губернии за 1858 год, *Виленские губернские ведомости – Приложение к no. 20 Вил. Губ. Вед.*, 1859, 20, с. 20; О числе церквей и других богослужебных зданий в Виленской губернии за 1862 год, *Виленские губернские ведомости – Приложение к no. 31 Вил. Губ. Вед.* (1863), 31, с. 31.

gyventojų habitą, jutiminę kultūrą¹¹. Varpai skelbė katalikų, stačiatikių, protestantų religinę laiką, todėl visas miestas neišvengiamai sužinodavo apie vienos ar kitos konfesijos šventes, kaip antai, velykinio laikotarpio rimties pradžią visų katalikų bažnyčių varpai kasmet pranešdavo skambėdami vidurnaktį¹².

Katalikų erdvinis dominavimas buvo išsirutuliojęs istoriškai, o stačiatikių įsitvirtinimas XIX a. vidurio Vilniuje buvo įmanomas tik pasitelkus imperinių struktūrų pagalbą ir protekciją. Po 1831 m. sukilimo uždarytų ir konfiskuotų katalikų vienuolynų ir bažnyčių pastatų perdavimas Stačiatikių bažnyčiai tapo viena pagrindinių jų skverbimosi į miestą atramų. Rūpintis išgauti kuo didesnę finansavimą apleistų cerkvių remontui, perimtų buvusių katalikų bažnyčių rekonstravimui, ir pan. Todėl nemažu miesto nekilnojamu turto disponuojanti „naujoji“ Stačiatikių bažnyčia kartu dalyvavo ir Vilniaus urbanistiniame pertvarkyme. Štai 1841 m. stačiatikių konsistorija perleido miestui perimtą buvusį Vilniaus universiteto anatomijos teatro pastatą su sąlyga, kad miesto valdžia išpirks ir nugriais medinį statinį, užstojusį Šv. Nikolajaus soboro (buvusios jėzuitų bažnyčios) fasadą¹³. Iki 6 dešimtmečio vidurio arkivyskupas Josifas su Šv. Sinodo oberprokuroro N. Protasovo (1798–1855) pagalba tikėjosi greitai atkovoti dar daugiau strategiškai svarbių miesto erdvių: nepaisant jau gauto nekilnojamo turto, tuo pat metu sudarinėti stačiatikiybės plėtrai nepalankių katalikų bažnyčių ir vienuolynų sąrašai, prašant jas uždaryti¹⁴. Net siūlyta perkelti vieną pagrindinių katalikų šventovių – Aušros vartų koplyčią. Kad netrukdytų viešajam eismui (besiklausančios pamaldų minios dažnai užtvindydavo vieną pagrindinių miesto gatvių), siūlyta perkelti Dievo Motinos paveikslą į Šv. Jono bažnyčią, o pačią koplyčią nugriauti¹⁵. Tačiau šios radikalios idėjos nesulaukė imperinės valdžios palaikymo.

Dažnėjantys stačiatikių ir katalikų klero konfliktai dėl miesto erdvių neretai įtraukdavo ir aukštus gubernijos valdininkus, nors pastarieji vengė kištis į religinių bendruomenių

¹¹ Panašūs procesai vyko daugumoje XIX a. Europos vietų, ypač tai atsiskleidžia žvelgiant į tradicines agrarines visuomenes (palyginimui: A. C o r b i n, *Identity, Bells, and the Nineteenth-Century French Village, Hearing History: A Reader*, M. M. Smith (red.), Athens (GA), 2004, p. 184–204). Kartu palyginimui su ankstesniu Vilniaus miesto religinių bendruomenių erdvės ir laiko paveikslu žr.: D. F r i c k, *Kith, Kin, and Neighbours: Communities and Confessions in Seventeenth-century Wilno*, Ithaca and London, 2013, ypač p. 77–98.

¹² Вильно, *Виленский Вестник*, 1860, 15, с. 154.

¹³ *Записки Йосифа Митрополита Литовского, изданных Императорскою Академиею Наук по завещанию автора* (toliau – *Записки*), Санктпетербург, 1883, т. 1, с. 144.

¹⁴ Г. обер-прокурору Святейшего Синода графу Протасову (конфиденциально) (...) с поименованием Римских монастырей, оказавшихся вредными для возсоединённой паствы по Литовской епархии (18 февраля 1842), *ten pat*, т. 3, p. 622–623.

¹⁵ Записка, посланная Министру Внутренних Дел Л. А. Перовскому, 19 июля 1845 года, *ten pat*, т. 2, p. 307–308.

ginčius¹⁶. Antai 1845 m. perkėlus Vilniaus stačiatikių dvasinę mokyklą iš Žirovicų į buvusius Vilniaus karmelitų vienuolyno pastatus, paaiškėjo, kad katalikams vis dar priklausė dalis šio komplekso pastatų. Juos nuo stačiatikių valdomos dalies ir pagrindinės gatvės skyrė aptvertas vidinis kiemas su vartais. Nesutikdami dalintis praėjimu su stačiatikiais, katalikų dvasininkai užrakino vartus, taip apsunkindami visos mokyklos veiklą. Dėl to Josifas skundėsi Vilniaus gubernatoriui M. Žerebcovui (1792–1870), oberprokurorui Protasovui ir net vidaus reikalų ministrui L. Perovskiui (1792–1856). Nesugebėjęs susitarti su kunigais ir neapsikentęs barnių, Žerebcovas įsakė nugriauti tvorą ir iš vidinio kiemo padaryti viešą skverą¹⁷.

Bendruomenės dydis, jos dominavimas urbanistinėje erdvėje konstravo savotišką miesto religinio gyvenimo ritmiką. Ją geriausiai atspindėjo viešos religinės šventės, kurios nuo seno vienaip ar kitaip įtraukė tiek savą bendruomenę, tiek ir visą miesto visuomenę. Galima teigti, kad analizuojamo laikotarpio kalendorių sudarė dviejų tipų renginiai: a) religiniai ir b) valstybinės šventės. Pastarosios taip pat buvo neatsiejamoms nuo religinių apeigų, nes valstybinių švenčių minėjimai buvo privalomi visoms konfesijoms, o kiekviena valstybinė šventė kartu buvo visuotinė nedarbo diena. Religinės šventės buvo skelbiamos varpų skambėjimu, o valstybinių švenčių proga nuo Vilniaus garnizono sienų buvo paleidžiamas 101 pabūklo šūvis, reiškęs palinkėjimą imperatoriui ir jo šeimai sėkmės ir ilgo gyvenimo¹⁸. Vasarą valstybinių švenčių proga neretai rodyti vieši spektakliai, grodavo orkestrai, vykdavo kitokios linksmybės.

Valstybinėmis vadintos valdančiojo imperatoriaus ir jo artimiausių šeimos narių asmeninės šventės: gimtadieniai, vardadieniai, karūnavimas, žengimas į sostą ir kt. Aptariamuoju

¹⁶ Pasakota, kad Vilniaus generalgubernatorius (1831–1840) kunigaikštis Nikolajus Dolgorukovas (1792–1847) atvirai demonstravo savo indiferenciją religiniams reikalams. Pagal vieną istoriją, kartą pusryčių metu užėjus kalbai apie religijas, N. Dolgorukovas atseit pasakęs, kad nežinojo, kuri religija – katalikų ar stačiatikių – geresnė, bet katalikų virtuvė, jo nuomone, buvo geresnė (ten pat, t. 1, p. 262).

¹⁷ Ten pat, t. 1, p. 181–182. Naujoji Stačiatikių bažnyčios valdžia bandė kištis ir į viešojo miesto gyvenimo reguliavimą. Pavyzdžiui, vienu metu tarp miesto valdininkijos buvo atsiradęs paprotys rengti triukšmingus maskaradus, sutraukdavusius daugybę lankytojų ir vykusius iki pat paryčių iš šeštadienio į sekmadienį. Arkivyskupas Josifas reikalavo, kad generalgubernatorius I. Bibikovas uždraustų šiuos pasilinksminimus, nes sekmadienis ne tik turėjo būti maldos diena, bet toks miestiečių elgesys žemino administracijos reputaciją kitataučių ir kitatikių akyse. Valdžia į Josifo raštą nereagavo (О воспрещении маскараров и других публичных увеселений в Вилне накануне и в самые воскресения и праздники (7 balandžio 1853), ten pat, t. 2, p. 588).

¹⁸ Imperatoriaus Nikolajaus I įsakymu atšauktas 1796 m. įvestas draudimas Vilniuje švenčių metu šaudyti iš pabūklų. Šaudyta imperatoriaus ir jo šeimos narių gimtadienių, vardadienių, karūnavimo progomis ir minint svarbias Rusijai dienas. Už tai buvo atsakingas Vilniaus generalgubernatorius (Karo ministro duotas įsakymas Kijevo kariniam gubernatoriui (1832 m. lapkričio 8, no. 5731, Разрешение в Вилне стрелять из пушек в высокаторжественные дни, Полное Собрание Законов Российской Империи (toliau – ПСЗРИ), Собрание 2, т. VIII, отд. 2 (1833), с. 4–5).

laikotarpiu šalį valdė Nikolajus I (1825–1855) ir Aleksandras II (1855–1881), todėl privalomų valstybinių švenčių kalendorius pasikeitė 1855 m. pradžioje mirus Nikolajui. Pagrindinis valstybinių švenčių minėjimas vyko valstybinės Stačiatikių bažnyčios šventovėse. Kiekvienos šventinės dienos struktūra buvo panaši. Iš ryto aukščiausioji generalgubernijos valdžia priiminėdavo sveikinimus carui ir jo šeimai iš vietinės civilinės, karinės ir dvasinės valdžios atstovų, žymesnių dvarininkų ir miestiečių. Po to vykdavo šventinė liturgija, kurią laikydavo arkivyskupas metropolitas Josifas, o jam negalint – kitas aukštas Stačiatikių bažnyčios atstovas (tuo pačiu metu proginės liturgijos vykdavo visų konfesijų šventovėse). Pamaldų vieta nebuvo griežtai fiksuota, nors dažniausiai apeigos vykdavo Šv. Nikolajaus sobore arba gubernatoriaus rūmų (Aleksandro Nevskio vardo) cerkvėje. Tačiau kai buvo remontuojama sena ar rekonstruojama iš katalikų perimta bažnyčia, stengtasi sujungti progines liturgijas kartu su naujos cerkvės pašventinimu. Tai leido suderinti šventę su stačiatikių įsitvirtinimo mieste demonstracija. Apskritai mėgta keisti proginių liturgijų laikymo vietas, o padidėjus cerkvių skaičiui, praplatėjo ir valstybinių švenčių geografija, nors Josifo mėgstamiausia liko Šv. Dvasios vienuolyno cerkvė, kurioje jo pastangomis buvo įrengta Vilniaus šventųjų kriptą bei pastatytas jam pačiam skirtas sarkofagas.

Į kasmetinį valstybinių švenčių kalendorių įsiterpdavo ir tam tikrų ypatingų progų minėjimai. Štai 1856 m. balandžio 1 d. visame mieste laikytos pamaldos už pasibaigusį Rusijos–Turkijos karą ir sudarytą taiką, skaitytas caro manifestas¹⁹. 1861 m. proginių liturgijų metu skaitytas caro pasirašytas baudžios panaikinimo aktas, o jo kopijos išplatintos visoms parapijoms bažnyčioms²⁰. Žymesnius miesto įvykius taip pat lydėdavo pamaldos, kaip, pavyzdžiui, Vilniaus senienų muziejaus atidarymo proga 1856 m. balandžio 17 d.²¹ Tačiau daugiausia dėmesio sulaukdavo imperatorių apsilankymai, kurių vienas pagrindinių akcentų buvo miesto religinių vietų lankymas. 1858 m. Aleksandro II apsilankymo Vilniuje metu caras pirmiausia vyko į Šv. Nikolajaus katedrinį soborą ir į katalikų Katedrą. Kitomis dienomis jis lankėsi rūmų cerkvėje, Šv. Dvasios, Šv. Trejybės stačiatikių vienuolynuose, nusileido į Vilniaus šventųjų kriptą. Religiniai ir imperiniai simboliai susijungė Aušros vartų koplyčios vizito metu, kai pro pravirus langus minia galėjo stebėti ir šventąjį paveikslą, ir imperatorių. Be to, imperatoriaus atvykimo proga miesto aukščiausios vietos – bažnyčios, cerkvės, Pilies ir Trijų kryžių kalnai – buvo specialiai iliuminuoti²².

¹⁹ Виленские воспоминания с 1854 года, *Памятная книжка Виленской губернии за 1860 год*, Вильна, 1861, с. 202.

²⁰ Вильно, 10 марта, *Виленский Вестник*, 1861, 20, с. 174–175.

²¹ Виленские воспоминания с 1854 года, с. 202. Visos datos šiame tekste pateiktos pagal Julijaus kalendorių.

²² Ten pat, p. 207–232. Pasitikdamas imperatorių, metropolitas Josifas, be kita ko, pasakė: *Наконец удостоилось Твоего лицезрения и отдалённая Литва, и наш град, некогда престольный. Обитатели*

Visgi pagrindinė religinio gyvenimo manifestacija viešojoje erdvėje buvo procesijos. Neabejotini lyderiai čia buvo katalikai. Jų pagrindiniai konkurentai – stačiatikių bendruomenė – kalbamuoju metu nei dydžiu, nei renginių puošnumu negalėjo lygintis su katalikais. Tikriausiai todėl arkivyskupas Josifas visokiais būdais stengėsi stabdyti perdėm dažną katalikų demonstravimą. Antai 1849 m. išventinant naują Vilniaus katalikų vyskupą V. Žilinskį (1803–1863), minia pasitiko ganytoją už miesto ribų ir didžiule procesija lydėjo jį pirmiausia į Šv. Jono bažnyčią, o po to į Katedrą. Šis įvykis kirtosi su jo numatyta naujojo Kauno stačiatikių vyskupo išventinimo ceremonija. Todėl jis bandė įtikinti generalgubernatorių F. Mirkovičių (1789–1866), kad tas paprašytų V. Žilinskio atsisakyti procesijos (Josifas, atvykęs į Vilnių, nebuvo sutiktas procesija, ir galbūt arkivyskupui liko šiokia tokia nuoskauda), o kadangi renginys vyko sausio mėnesį, teigta, kad prašymas atsisakyti procesijos kartu buvo „rūpestis“ tikinčiųjų sveikata²³.

Apskritai Vilniaus vyskupų išventinimai buvo vieni populiariausių ir masiškiausių renginių. Štai vyskupo A. Krasinskio (1801–1891) įžengimo Vilniaus vyskupo sostan proga 1859 m. balandžio 26 d. ceremonija pasižymėjo ne tik pompastika ir vizualumu, bet ir dalyvių gausa. Skambant katalikų bažnyčių varpams, vyskupą nuo Aušros vartų į Katedrą lydėjo didžiulė procesija. Susiskirstę į grupes, su savomis regalijomis ir nustatyta tvarka žygiavo miesto cechai, brolijos, mokymo įstaigos, vienuolių ordinais, kapitula, seminarijos auklėtiniai ir kitos įstaigos. Priešais kapitulos grupę neštos šv. Kazimiero ir šv. Stanislovo relikvijos, dekanas ant specialios pagalvės laikė popiežiaus atsiųstą vyskupo paskyrimo bulę. Tikintieji sekė iš paskos, o ant šaligatvių stovėjo smalsuolių minios. Po apeigų ir maldų popiežiaus ir imperatoriaus intencijomis vyskupą A. Krasinskį sveikino dvasininkija ir į Katedrą atvykusi Vilniuje rezidavusi aukščiausioji imperinė administracija²⁴.

Tačiau labiausiai katalikų dominavimas mieste atsiskleisdavo kalendorinių švenčių metu. Jos tęsdavosi nuo vienos dienos iki kelių savaičių, kartais persipindamos viena su kita ir sudarydamos ištisą ciklą įvairiausių ceremonijų, procesijų, mugių ir pan. Dauguma šių švenčių vykdavo bažnyčių viduje arba šventorių ribose. Viešų (t. y. už bažnyčios ribų)

здешие не одного рода, не одним языком славят Бога; но все встречают Тебя одним радостным и благодарным сердцем (Препровождение государя императора в Вильне, 6, 7, и 8 сентября 1858 г., *Вильенский Вестник*, 1858, 94, с. 1004).

²³ Графу Протасову, 1 января 1849 года, *Записки*, т. 2, с. 383. Pastebėtina, kad vyskupo Žilinskio populiarumas Vilniuje buvo nepaprastai didelis. 1856 m. lapkričio pabaigoje, jam išvykstant užimti naujas Mogiliavo arkivyskupo ir visos Rusijos katalikų bažnyčių metropolito pareigas Peterburge, gausiai susirinkęs miesto kleras ir tikinčiųjų minia nešė vyskupą ant rankų iš Katedros į karietą (Вильно, *Вильенский Вестник*, 1856, 91, 93, с. 874, 890). O po metų apsilankęs Vilniuje jis buvo sutiktas, kaip teigta, 10 tūkst. žmonių minios (Вильно, ten pat, 1857, 62, p. 528).

²⁴ Вильно, ten pat, 1859, 34, p. 382–383.

šventimų pagausėjimas ypač pastebimas 6 dešimtmečio antroje pusėje. Nevaržomos bažnyčių sienų, katalikų religinės šventės buvo vis masiškesnės, gausiau lankomos²⁵.

Iš visų religinių praktikų bene populiariausia buvo piligrimystė į Verkių kalvarijas per Šv. Trejybės atlaidus. Verkių kalvarių kompleksą sudarė pusbėnelio forma pastatytos koplyčios, kurių viduryje stovėjo buvusi dominikonų bažnyčia. Ritualų atlikimas formalizuotas tam tikslui parengtoje knygoje–vadove. Atvykę piligrimai susiskirstydavo grupėmis, kurių vedliais dažniausiai tapdavo netoli Kalvarių gyvenantys senoliai ar elgetos. Tokia improvizuota grupė traukdavo nuo vienos stacijos prie kitos ir pagal numatytą tvarką atlikdavo tam skirtas apeigas. Nors Verkių kalvarijos buvo toliau nuo miesto centro ir santykinai netrukdydavo miestiečių gyvenimo ritmo, tačiau joms sutapus su kilnojama Dievo Kūno atlaidų švente, būriai piligrimų prisijungdavo prie Vilniuje vykusių atlaidų. Šios šventės metu taip pat eidavo procesija miesto gatvėmis. Ji prasidėdavo Katedros aikštėje, sukdamą ratu judėjo Šv. Jono bažnyčios link, Didžiąja gatve rotušės link, Vokiečių ir Dominikonų gatvėmis į Rūmų aikštę ir grįždavo atgal prie Katedros. Minia sustodavo prie specialiai šiai progai pastatytų keturių lauko altorių: a) priešais Katedrą, b) prie Šv. Jono bažnyčios, c) prie rotušės ir d) priešais Pliaterių namus Rūmų aikštėje²⁶. O Velykinių švenčių metu bažnyčiose buvo sukonstruojamos kuo originalesnės ir puošnesnės Kristaus kapo imitacijos. Tikinčiųjų pareiga laikyta aplankyti kiekvieną jų, todėl kelionė nuo kapo prie kapo sudarė savotišką Vilniaus katalikų bendruomenės piligrimystės ritualą²⁷. Tokie religiniai papročiai ne tik stiprino religinės bendruomenės, bet ir Vilniaus miestiečio kataliko identitetą.

Po vyskupijos centro perkėlimo 1845 m. stačiatikių bendruomenė pamažu taip pat formavo savo procesijų kalendorių. Maždaug dviejų savaitių skirtumas tarp stačiatikių ir katalikų šventinių renginių tikriausiai leido išvengti aštresnių konfrontacijų tarp tikinčiųjų, kurios neretai įvykdavo kraštuose, kur katalikai konkuravo su protestantais²⁸. Iš

²⁵ Pavyzdžiui, su Žilinskio leidimu 1858 m. gegužę Vilniuje buvo paskelbti mėnesio ilgumo Šv. Mergelės Marijos atlaidai. Jie prasidėjo pranciškonų bažnyčioje Marijos statulos išnešimu į šventorių ir rožinio kalbėjimu. Religinės apeigos užėmė didžiąją dienos dalį ir vykdavo kasdien. Vakarais kunigai ir maldininkai išeidavo iš bažnyčios ir procesija traukdavo prie statulos, kur giedodavo ir meldavosi. Šventė baigėsi gegužės 31 d. ir, kaip buvo pastebėta, kas dieną sulaukdavo gausaus tikinčiųjų lankymo (Вильно (сообщено), ten pat, 1858, 44, p. 397–398).

²⁶ И. К. [И. К у к о л ь н и к], Виленская хроника, ten pat, 1861, 47, 49, p. 466–467, 482.

²⁷ Виленская хроника, ten pat, 1861, 34, p. 330.

²⁸ Vadinamojo religinio „sektantizmo“ apraiškos susiformavo XIX a. kaip politinės, socialinės ir kultūrinės kaitos, neretai sąlygotos intensyvių urbanizacijos, industrializacijos ir migracijos procesų, pasekmė. Priešingai sekularizacijos teorijoms, šių bendruomenių gyventojų religinis identitetas išliko stipriai vienijančiu, bet kartu ir radikalizuojančiu elementu (žr., pvz.: D. H e m p t o n, Belfast: the Unique City?, *European Religion in the Age of Great Cities*, p. 143–161; P. J. M a r g r y, H. t e V e l d e, Contested Rituals and the Battle for Public Space: the Netherlands, *Culture Wars. Secular-Catholic Conflict*, p. 129–151; W. W. J. K n o x, A. M c K i n l a y,

kitos pusės, kaip ne kartą pastebėta to meto spaudoje ir memuaruose, katalikai ir stačiatikiai (manytina, kad daugiau buvę unitai) iš smalsumo ar dėl kitų motyvų lankydavosi vieni kitų šventinėse pamaldose, aktyviai ar pasyviai dalyvaudavo procesijose²⁹. Viena svarbiausių Vilniaus stačiatikių religinių procesijų būdavo per vandens šventinimo apeigas³⁰. Ši šventė tapo kasmetine ir tradicine, vykusia per Apreiškimo šventę (sausio 6 d.). Dalyvaujant aukščiausiems miesto valdininkams, šventė prasidėdavo pamaldomis Šv. Trejybės vienuolyno cerkvėje, po kurių procesija pajudėdavo Neries upės link. Priekyje neštas stebuklingas kryžius, lydimas giedančio cerkvės choro. Neries pakrantėje tam tikslui būdavo pastatomas paviljonas („jordanas“), kuriame vykdavo upės vandens šventinimo apeigos. Kartais šis ritualas derintas su kitomis progomis. Štai 1860 m. kartu su Neries vandeniu buvo šventinamos miesto garnizono vėliavos. Tąkart prieš paviljoną buvo išrikiuotas Novoingermanlandijos pulkas, kurio karinis orkestras grojo religinę muziką. Kad kryžius panardintas į Nerį, visam miestui pranešta šaudant iš patrankų nuo Vilniaus tvirtovės sienų³¹.

Stačiatikių ir katalikų trintis dėl dominavimo mieste: religinių bendruomenių santykiai

Vilniaus religinių bendruomenių tarpusavio santykiai geriausiai atsispindėjo aukščiausiųjų dvasinių hierarchų vykdytoje politikoje, kuri vienaip ar kitaip veikė viso miesto gyvenimą. Visgi šiuo laikotarpiu didesnių konfliktinių situacijų pavyko išvengti. Galbūt tai galima paaiškinti vis dar stipria nuo seno Vilniuje gyvavusia dalinai segreguoto etnokonfesinio sugyvenimo tvarka bei mieste rezidavusios aukštos imperinės valdžios artumu. Kitos religinės bendruomenės stengėsi laikytis lojaliai valdžios atžvilgiu, nesikišti į kylančius stačiatikių–katalikų konfliktus. Žydų bendruomenė jautė augantį imperinės valdžios spaudimą. Jų tradicinis gyvenimas pradėtas riboti oficialiais įsakymais ir draudimais. Pavyzdžiui, 1851–1852 m. buvo uždraustas religinis paprotys žydų moterims ištekant nusiskusti plaukus. Rabinams įsakyta raštiškai atsisakyti šio papročio, o neklusant grasinta baudžiamąja atsakomybe; plaukus nusiskutusi moteris bausta penkių rublių bauda³². Be to, Vilniaus judėjų bendruomenė patyrė ir erdvinių suvaržymų: 1836 m.

Crime, Protest and Policing in Nineteenth-Century Scotland, *A History of Everyday Life in Scotland, 1800 to 1900*, T. Griffiths, G. Morton (red.), Edinburgh, 2010, p. 196–224).

²⁹ Графу Протасову, 5 июня 1840 года (конфиденциально), *Записки*, т. 2, с. 149.

³⁰ Графу Протасову, 11 августа 1845 года (конфиденциально), *ten pat*, p. 314.

³¹ Вильно, *Виленский Вестник*, 1858, 4, с. 28; *ten pat*, 1860, 4, p. 26.

³² О мерах взыскания за бритьё голов еврейками, *Виленские губернские ведомости*, 1852, 45, с. 473–474.

žydams buvo įstatymiškai uždrausta gyventi reprezentacinėse miesto gatvėse, vedusiose nuo Aušros vartų į Katedrą ir nuo buvusių Trakų vartų Šv. Jono bažnyčios link³³.

Labiausiai konfliktavusių katalikų ir stačiatikių bendruomenių tarpusavio santykius aptariamoju laikotarpiu galima skirstyti į du sąlygiškus periodus: 1) aktyvųjį (tarp 1840 ir 1855 m. pradžios) ir 2) pasyvųjį (1855–1863). Šis skirstymas atspindi arkivyskupo Josifo vykdytos „intervencinės“ politikos kaitą. Pirmojo laikotarpio specifika laikytini aktyvūs bandymai įsitvirtinti religinėje miesto erdvėje ir pastangos paveikti aukščiausiąją bei vietinę imperinę valdžią, siekiant įvesti griežtą politiką Katalikų bažnyčios atžvilgiu. Antrasis laikotarpis prasidėjo 1855 m. pradžioje mirus Protasovui ir carui Nikolajui. Praradus stiprų užnugarį aukščiausiose imperinėse institucijose bei pašlijus Josifo sveikatai, stačiatikybės stiprinimo reikalai apmirė iki pat 1863 m. sukilimo pradžios ir N. Muravjovo (1796–1866) paskyrimo Vilniaus generalgubernatoriumi³⁴.

Kaip minėta, Vilniaus religinių bendruomenių santykiuose labai svarbų vaidmenį atliko vietinė imperinė valdžia. Jos pozicija vienu ar kitu ginčijamu klausimu, dalyvavimas bendruomenių organizuojamuose renginiuose, santykiai su religinių grupių vadovais ir kt. – visa tai veikė bendrą miesto atmosferą. Savotiška bendruomenių ir valdžios sinkrezė atsiskleidavo tikru ar formaliu lojalumo demonstravimu švenčių metu. Štai po įtampos, kilusios prasidėjus konfiskuotų katalikų pastatų rekonstravimui į cerkves 1840 m., laikina santaika tarp konkuruojančių religinių grupių pasiekta tik per archimandrito Platono (1803–1891) įšventinimo į Kauno vyskupus iškilmes 1843 m. rugsėjo 8–12 d. Ši įšventinimo ceremonija sutapo su privaloma valstybine švente (rugsėjo 9 d. – imperatoriaus Nikolajaus gimtadienis). Švenčių proga miesto elitas organizavo iškilmingus pobūvius, kuriuose dalyvavo visa Vilniaus civilinė, karinė ir dvasinė (katalikų ir stačiatikių) valdžia. Kviestiniai pietūs vyko pas arkivyskupą Josifą, generalgubernatorių Mirkovičių, vyskupą Platoną, Vilniaus gubernatorių A. Semionovą (1799–1864), Vilniaus gubernijos bajorų maršalką T. Mineiką (1806–1856) ir katalikų vyskupą J. Civinskį (1772–1846)³⁵.

Dalyvavimas ne tik krikščioniškų, bet ir nekrikščioniškų konfesijų renginiuose, net pamaldose buvo stabilių santykių tarp valdžios ir vietinių bendruomenių palaikymo pagrindas. Neretai šie renginiai priminė improvizuotą politinį religinį ritualą, lojalumo demonstravimą. Štai 1841 m. atidarant naują dviklasę žydų mokyklą iškilmių salė buvo padabinta imperijos vėliavomis, herbu, o viduryje, ant raudona medžiaga uždengtos ko-

³³ Ministrų komiteto nutarimas 9625 (1836 m. spalio 20 d.): О жителстве евреев в городах Вилне и Троках, *ПСЗРИ*, Собрание 2, т. 11, отд. 2 (1837), с. 123–124. Papildomi apribojimai draudė žydams įsigyti ar valdyti nekilnojamą turtą šioje miesto dalyje (Senato įsakymas 10908 (1838 m. sausio 19 d.) О воспрещении евреям жить в городе Вилне в запрещенных улицах, ten pat, т. 13, д. 1 (1839), p. 38–39).

³⁴ Н. И з в е к о в, *Исторический очерк состояния Православной Церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 г.*, Москва, 1889, с. 5–6.

³⁵ Вильна, *Виленские губернские ведомости*, 1843, 40, с. 309–310.

lonos, pastatytas Nikolajaus I biustas. Viena žydų vaikų grupė aukštus svečius pasitiko sušukdama vokiškai ir rusiškai: „Tegyvuoja imperatorius Nikolajus II!“, o kita grupė jiems atsakė – „Amen!“ Vietinis rabinas vokiškai pasakė iškilmingą kalbą, kuri tuo pat metu buvo verčiama į rusų kalbą. Ritualizuota šventė tęsėsi sinagogos kantoriui atliekant judėjų maldą už Romanovų namus, po kurios du mokiniai uždėjo vainiką ant Nikolajaus biusto, o kiti sušuko: „Tegu nupina tau ateitis amžinos garbės vainiką!“ ir atsakė „Amen!“ Galiausiai kantorius pasimeldė už švietimo ministrą ir visus susirinkusius svečius. Šventės ritualinė dalis baigėsi himno „Dieve, saugok carą!“ giedojimu³⁶.

Savotiška religinio gyvenimo sintezė aptinkama mokyklų erdvėje. Pavyzdžiui, tai atsiskleidžia 1841 m. rudenį vykusioje mokyklinių egzaminų pabaigos ceremonijoje. Ji prasidėjo Vilniaus gimnazijos kieme, kur mokyklos protojerėjus išrikiuotiems visiems Vilniaus mokiniams atliko trumpą liturgiją pagal stačiatikių ritualą ir tuo pat metu pašventino naujai suremontuotą gimnazijos pastatą. Po to mokiniai pajudėjo į Šv. Jono bažnyčią, kur ta proga vyko katalikiškos pamaldos. Kunigo pamoksle akcentuotas būtinumas sujungti dvasinį ir moralinį ugdymą su protiniu vystymusi, skatinta nepamiršti šventos pareigos laikytis tikybinio ištikimumo ir dvasinio atsidavimo monarchui, dėkojant už jo teikiamas malones, geranoriškumą ir rūpinimąsi mokinių ateitimi, tarnyba ir auklėjimu. Mišiose dalyvavo apie 700 mokinių. Iš bažnyčios visi tvarkingai sugrįžo į gimnaziją, kurioje, stebint generalgubernatoriui, arkivyskupui Josifui ir kitiems aukštiesiems pareigūnams, vyko atestatų išdavimo ceremonija³⁷.

Valstybinės šventės taip pat neretai derintos su platesniais visuomeniniais kultūriniais ir labdaros renginiais. Pavyzdžiui, 1855 m. spalio 21 d. laikytos mišios už mirusį Mogiliavo ir visų Rusijos katalikų bažnyčių metropolitą I. Golovinskį (1807–1855), dalyvaujant generalgubernatoriui I. Bibikovui (1794–1867), kitiems aukštiesiems vietos civiliniams, kariniams valdininkams, dvarininkų atstovams, miestiečiams. Į renginį atvyko ir žymus smuikininkas A. Kontskis (1825–1879), kuris grojo mišių metu, o po kelių dienų Šv. Jono bažnyčioje atliko Šuberto „Ave Marija“ ir dar kelis žinomus kūrinus. Pastarasis renginys buvo skirtas miesto varguomene besirūpinusios Vilniaus labdarybės draugijos (Виленское Человеколюбивое Общество) paramai³⁸. Prie Vilniaus miesto muzikinio gyvenimo aptariamuoju laikotarpiu prisidėjo ir garsus kompozitorius S. Moniuška (1819–1872). Jo ir vietinių kunigų pastangomis 1854 m. atidaryta muzikos globėjai Šv. Cecilijai skirta koplyčia Šv. Jono bažnyčioje. Nuo tada bažnyčia kasmet tapdavo koncertų vieta, kuriuose skambėdavo S. Moniuškos ir kitų kompozitorių religiniai ir pasaulietiniai kūriniai³⁹. O

³⁶ Вильна, *Виленский Вестник*, 1841, 55, с. 436–437.

³⁷ Ten pat, 1841, 78, p. 619–620.

³⁸ Вильно, ten pat, 1855, 82, p. 671.

³⁹ О. Б. Д...г е р, Вильно, ten pat, 1858, 93, p. 994–995.

1855 m. birželio 24 d. Vilniaus evangelikų liuteronų bendruomenei švenčiant savo bažnyčios 300 metų jubiliejų, liuteronų chorą sustiprino katalikų giedotojai, atlikdami šiai progai parašytą S. Moniuškos giesmę⁴⁰.

Tačiau nepaisant tarpbendruomeninio sugyvenimo pavyzdžių, miesto gyvenimą trikdė intensyvėjanti stačiatikių–katalikų trintis. Bendrai galima išskirti kelias Lietuvos stačiatikių konsistorijos naudotas „intervencinės“ politikos kryptis: a) viešą Stačiatikių bažnyčios, kaip oficialios imperinės religijos, statuso deklaravimą; b) vietinės imperinės biurokratijos paramos stiprinimą⁴¹ ir c) sekimą bei informavimą apie valstybinių įstatymų nesilaikančius asmenis (pagrindinis dėmesys, žinoma, buvo nukreiptas į konkurentus – katalikus).

Aptariamuoju laikotarpiu pirmaisiais dviem būdais nepavykdavo pasiekti didesnių rezultatų: viešas institucinės galios manifestavimas pirmiausia pasireiškė tik privalomų valstybinių švenčių metu (kaip minėta, didesnių procesijų rengimą mieste ribojo gana maža tikinčiųjų bendruomenė), o didžiąją dalį vietinės imperinės biurokratijos vis dar sudarė katalikai. Todėl sekimas ir raportavimas apie įstatymų nesilaikančiuosius tapo vieninteliu realiu ginklu bandant mažinti Katalikų bažnyčios įtaką⁴². Nesenas Lietuvos Statuto galiojimo panaikinimas 1840 m. tikriausiai buvo gana palanki aplinkybė tokių „nusikaltėlių“ atsiradimui, nes tuomet dar mažai kas buvo išsamiai susipažinęs su naujai įvestais įstatymais. Be to, griežtas įstatymų laikymosi stebėjimas nebuvo pagrindinis imperinės administracijos prioritetas. Vienu ryškesnių tokios kovos pavyzdžių galima laikyti konfliktą dėl Vilniaus „Vaikelio Jėzaus“ globos namų kontroliavimo. Paaiškėjus, kad juose beglobiai vaikai krikštyti ir auklėti pagal katalikiškas tradicijas, arkivyskupas Josifas skundė globos namų vadovybę Šv. Sinodui, argumentuodamas, kad pagal imperinius įstatymus visi Rusijos pamestinukai privalo būti krikštijami stačiatikiškai. Nusižengimų kaltininku įvardytas namų globėjas katalikas, nes iki jo paskyrimo vaikai auginti stačiatikiška dvasia. Dėl skundo nuo 1852 m. antros pusės globos namai perėjo į Lietuvos vyskupijos žinią ir buvo įvestos griežtos taisyklės: visi pamestinukai be religinės priklausomybės įrodymo dokumentų turėjo būti krikštijami stačiatikiškai; naujagimių, jau pakrikštytų katalikiškai, likimą sprendė gubernijos valdyba ir vietinė stačiatikių konsis-

⁴⁰ Виленские воспоминания с 1854 года, *Памятная книжка Виленской губернии за 1860 год*, с. 197–198.

⁴¹ Ieškota būdų, kad kuo daugiau stačiatikių būtų priimta į vietines valdžios institucijas (*Записки*, т. 1, с. 139).

⁴² Tai matyti iš nurodymų stačiatikių dvasininkijai sprendžiant ginčus su katalikais dėl unitų bendruomenių pasidalijimo, kur liepta taikiai spręsti konfliktus, vadovaujantis 1842 m. birželio 26 d. imperatoriaus įsakymu apie visišką unitų prijungimą prie stačiatikių. Kartu nurodyta, kad ginčiuose su katalikais naudotis tik įstatymiškai leidžiamais būdais, tuo atskleidžiant katalikų kunigijos antivalstybiškas tendencijas ir stačiatikių spaudimą (Литовской консистории (секретно), (...) о дружелюбном окончании с Римским духовенством разбора спорных прихожан (1842 liepos 17), ten pat, т. 3, р. 659–661).

torija; jaunesni nei 7 metų vaikai katalikai turėjo būti perkrikštyti stačiatikiais; vaikai, vyresni nei 7 metai, galėjo likti katalikais; o pamestinukai, kurie nors ir žinota, kad buvo pakrikštyti katalikiškai, turėjo būti perkrikštijami stačiatikiais⁴³. Suprantama, kad tokia politika buvo palanki didinant (bent statistiškai) stačiatikių bendruomenės skaičių Vilniuje. Be to, Lietuvos stačiatikių konsistorija liepė savo dvasininkijai sekti, kad katalikai griežtai laikytųsi visų įstatymų ir valdžios reikalavimų, pavyzdžiui: katalikų mišių laikymo tik nustatytų kunigų ir nustatytose bažnyčiose; kunigų gyvenimo tik savo parapijose (t. y. kur registruoti); nelegalių bažnyčių, koplyčių ar kryžių statybos stabdymo ir pan.⁴⁴

Kelis kartus įtampa tarp Vilniaus stačiatikių ir katalikų buvo pasiekusi kritinį laipsnį. Pirmą kartą didžiulį katalikų nepasitenkinimą sukėlė prievarta uždarytų Katalikų bažnyčios pastatų perdavimas stačiatikiams. 1840 m. peršventinant buvusią jėzuitų bažnyčią Nikolajaus soboru šią akciją bandyta sutrukdyti anonimiškai pranešant policijai apie cerkvės užminavimą, grasinant, kad ceremonijos metu ji bus susprogdinta. Po kruopščių paieškų sprogmenų nerasta⁴⁵. Antra įtampos banga kilo 1845 m. perkėlus Lietuvos stačiatikių vyskupijos centrą iš Žirovicų į Vilnių. Rugsėjo pradžioje, laikant iškilmingą liturgiją Šv. Nikolajaus katedrinio soboro atidarymo proga, Josifas buvo įspėtas, kad minioje girdimos šnekos apie ketinimą susidoroti su juo. Įtampą sustiprino gautas raštelis apie sąmokslą jį nužudyti. Pranešėjas teigė, kad vienas pasikėsinimo užsakovų buvo pats vyskupas Civinskis. Stačiatikių arkivyskupo prašymu šis incidentas nebuvo perduotas policijos tyrimui, nes bijota, kad jam patekus į viešumą kas nors iš tikrųjų būtų sumanęs įvykdyti pasikėsinimą⁴⁶. Tuo metu įtampa tarp religinių bendruomenių neatslūgo. Aušros vartų koplyčia tapo katalikų agitacijos centru. Skambėjo dviprasmiški pamokslai, nukreipti prieš Stačiatikių bažnyčią. Bandydamas švelninti situaciją, Josifas nurodė stačiatikių seminarijos rektoriui, kad šis lieptų seminaristams gatvėje viešai demonstruoti pagarbą Aušros vartų šventovei ir vengti bet kokių konfliktų su katalikais⁴⁷. Tačiau tuo pat metu Josifas ir kai kurie dvasininkai toliau didino tarpkonfesinę įtampą. Nors pamoksluose stačiatikiai kviešti užmiršti praeityje katalikų padarytas skriaudas, atversti naują istorijos

⁴³ Iš raporto Šv. Sinodui: Относительно крещения подкидишей Виленского воспитательного дома „Исус–младенец“, показанных сомнительно крещёнными по Римскому обряду (25 rugsėjo 1852), ten pat, t. 2, p. 572–574.

⁴⁴ Ten pat, t. 1, p. 140.

⁴⁵ Графу Протасову, 9 сентября 1840 года (конфиденциально), ten pat, t. 2, p. 160–161. Štai 1843 m. birželio 25 d. Kauno Aleksandro Nevskio sobore pamaldų metu (kuriose taip pat gausiai dalyvaudavo vietiniai katalikai) kažkas iš minios šovė į arkivyskupą iš lanko. Pastarasis nebūtų pastebėjęs šio incidento, jei ne generalgubernatoriaus Mirkovičiaus akylumas. Anot Josifo, jis prašęs neviešinti šio įvykio spaudoje ir neįtraukti policijos, kad nebūtų dar labiau pabloginti ir taip įtempti tarpkonfesiniai santykiai krašte (Графу Протасову, 26 июня 1843 года (конфиденциально), ten pat, t. 2, p. 231–232).

⁴⁶ Графу Протасову, 31 сентября 1845 года (секретно и конфиденциально), ten pat, p. 319–323.

⁴⁷ Графу Протасову, 18 ноября 1845 года (конфиденциально), ten pat, p. 324–326.

lapą, gyventi santaikoje ir pan., greta to varyta ir karinga, konfliktus skatinanti retorika, ypač teigiant, kad Stačiatikių bažnyčia buvusi pirmoji ir todėl „tikroji“ šio krašto krikščioniška religija⁴⁸. Kitų aukštų stačiatikių dvasiškių pamoksluose daug dėmesio skirta oficialios krašto istorijos propagavimui⁴⁹. Panašią retoriką tik iš savų pozicijų skleidė ir katalikų pamokslininkai, tvirtinę, kad vienintelė „teisinga“ krašto religija buvusi katalikų, o iš tikinčiųjų reikalauta visiško paklusnumo vyskupo paliepiamams⁵⁰.

Sunku pasakyti, kokią reikšmę dvasininkų varyti „sakyklų karai“ turėjo kasdieniniams bendruomenių santykiams. Aptariamuju laikotarpiu duomenų apie konkrečius religinius konfliktus nerasta. Galbūt rimtesnių susidūrimų išvengta dėl vidinio stačiatikių bendruomenės silpnumo: buvusiems unitų šventikams sunkiai sekėsi pritapti prie naujų dogmų ir vidinių bei išorinių religinio gyvenimo formų (pvz.: keisti išvaizdą auginantis barzdas, dėvint stačiatikių dvasininkijos rūbus ir pan.). Ne vienam išaugusiam lenkiškosios (t. y. vakarietiškos) kultūros ir Katalikų bažnyčios įtakoje toks posūkis galėjo atrodyti savotišku atsitraukimu iš įprastos civilizacinės erdvės⁵¹. Tuo pat metu nemažai „senųjų“ vietos stačiatikių gana atsainiai ir net priešiška žiūrėjo į Josifą, jo politiką ir apskritai į konvertitus. Keletas iš Rusijos į Vilnių atvykusių „tikrųjų“ šventikų (priklausiusių Karo ministerijai ir tvarkiusių kariuomenės dvasinius reikalus) stengėsi paveikti aukštesnių ir turtingesnių stačiatikių valdininkų požiūrį, įrodinėdami, kad konvertitai – dar nebuvo stačiatikiai. „Senieji“ drįsdavo net atvirai nepaklusti arkivyskupo įsakymams, leisti savus, konsistorijos politikai prieštaraujančius nurodymus, skūsti „naujuosius“ stačiatikių dvasininkus Šv. Sinodui ir pan.⁵² Dalinai dėl tokio vidinio susiskaidymo ir kartu stiprinant arkivyskupo autoritetą, 1852 m. Josifas buvo pakeltas į metropolitus. Santykiai su vietiniais stačiatikiais ir valdžia kuriam laikui pagerėjo⁵³. Tačiau bandymai palaužti vietinės lenkiškos ir katalikiškos administracijos priešinimąsi buvo nesėkmingi. 1855 m. sausio pradžioje oberprokurorui Protasovui nusiųstas išsamus Josifo raportas apie rusiškumo ir stačiatikybės problemas Vilniuje, per didelį katalikiškos valdininkijos skaičių, generalgubernatoriaus I. Bibikovo pataikvimą katalikams, ir kt. Prašyta apie susidariusią padėtį

⁴⁸ Вильна, *Виленский Вестник*, 1845, 39, с. 308–311.

⁴⁹ Pavyzdžiui, Kauno stačiatikių vyskupo Platono kalba Šv. Dvasios vienuolyno pašventinimo proga: Слово преосвященного епископа Платона, ten pat, 1845, 46, p. 366–369.

⁵⁰ Речь, произнесённая в Кафедральном костеле Преосвященном Вацлавом Жилинским, епископом Виленским, при вступлении его в епископскую кафедру, 9-го января 1849 г., ten pat, 1849, 5, p. 36–38.

⁵¹ Net ir pats Josifas prisipažino jautęs šiokią tokį diskomfortą užsiaugindamas barzdą, tačiau jis turėjo rodyti pavyzdį visai savo vyskupijai (*Записки*, т. 1, с. 142–143).

⁵² Ten pat, p. 206. Vidiniai nesutarimai tarp prijungtųjų ir „senųjų“ stačiatikių ypač padažnėjo generalgubernatoriaus M. Muravjovo laikais, kai prasidėjo stačiatikių perkėlimai iš vidinių Rusijos provincijų. Plito posakiai ir anekdotai apie atvykusiuosius kaip apie svetimus, negerus, nepatikimus žmones (Н. И з в е к о в, *min. veik.*, p. 160–164).

⁵³ *Записки*, т. 1, с. 207–216.

skubiai informuoti imperatorių⁵⁴. Bet tų metų sausį mirė Protasovas, o po kelių savaičių ir Nikolajus I. Arkivyskupas Josifas prarado pagrindinius savo veiklos rėmėjus ir iki Muravjovo paskyrimo Vilniun jo aktyvi kova su katalikais sustojo. Naujasis imperatorius Aleksandras II ieškojo kelių susitaikyti su vadinamąja „katalikų–lenkų partija“, o naujai paskirtas generalgubernatorius V. Nazimovas (1802–1874) vadovavosi Josifui taip nepriimtina kompromiso linija⁵⁵.

Išvados

Iš straipsnyje apžvelgtos medžiagos galima padaryti bendrą išvadą, kad XIX a. viduryje religinio, kultūrinio, etninio ir kt. „pasiaenio“ zonoje esančiame Vilniaus mieste religija išliko svarbiu miesto bendruomenės organizuojančiu ir konsoliduojančiu elementu. Individo konfesinė priklausomybė vienai ar kitai (pirmiausia krikščioniškai) bendruomenei nesudarė didesnių moralinių sunkumų netiesiogiai dalyvauti kitų konfesijų veikloje. Viešosios miesto erdvės (pavyzdžiui, valstybinės mokyklos) ar renginiai (valstybinės šventės, imperatorių ar kitų žymių žmonių apsilankymai, vyskupų įšventinimai ir kt.) jungė religines grupes bendrai veiklai, šventimui ir pan. Vietinės imperinės valdžios elitas, propagavęs nekonfrontacinę politiką, taip pat buvo savotiška miesto visuomenę stabilizuojanti grandis.

Nepaisant to, religinių bendruomenių santykiai keitėsi, daugiausia veikiami 5 dešimtmėčio pradžioje atsiradusios naujos politinės–religinės institucijos. Vadovaujama buvusio unitų arkivyskupo Josifo Semaškos ir remiama aukštų centrinės imperijos valdininkų, Lietuvos stačiatikių konsistorija siekė tapti centrinės imperinės valdžios įrankiu kovai su nuo seno mieste dominavusia Katalikų bažnyčia. Analizuotu laikotarpiu vyko pradinė skverbimosi fazė, daugiausia pasireiškus materialiniu „naujųjų“ stačiatikių įsitvirtinimu mieste ir varžymusi dėl dominavimo religinėse erdvėse. Po 1831 m. sukilimo konfiskuotų katalikų pastatų perdavimas stačiatikiams, jų rekonstrukcija į cerkves, santykių su vietine valdžia nustatymas, pirmieji bandymai varžyti katalikų viešąjį religinį gyvenimą ir pan. – ne tik vedė į akivaizdžią konfrontaciją, bet kartu kirtosi su tradiciškai nusistovėjusia miesto bendruomenių religinio gyvenimo organizacija. Nors atvirų konfliktų tarp Vilniaus religinių bendruomenių nefiksuota, tačiau šiuo laikotarpiu pastebima pamažu auganti religinė įtampa.

⁵⁴ Графу Протасову, 10 января 1855 года (секретно и конфиденциально), ten pat, t. 2, p. 542–547.

⁵⁵ Kaip matyti iš Josifo vertinimų, iki M. Muravjovo nė vienas iš buvusių generalgubernatorių nebuvo uolus stačiatikybės Šiaurės Vakarų gubernijoje (ir kartu Vilniaus mieste) platintojas (ten pat, t. 1, p. 262–263).

Literatūra

- BAIRAŠAUSKAITĖ, T. *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius: Mintis, 1996.
- BROWN, C. G. *The Death of Christian Britain. Understanding Secularisation 1800–2000*, London, New York: Routledge, 2009.
- CORBIN, A. Identity, Bells, and the Nineteenth-Century French Village, in *Hearing History: A Reader*, M. M. Smith (ed.), Athens (GA): University of Georgia Press, 2004, p. 184–204.
- Culture Wars. Secular–Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Ch. Clark, W. Kaiser (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- European Religion in the Age of Great Cities, 1830–1930*, H. McLeod (ed.), London, New York: Routledge, 1995.
- FRICK, D. *Kith, Kin, and Neighbours: Communities and Confessions in Seventeenth-century Wilno*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2013.
- HEMPTON, D. Belfast: the Unique City?, in *European Religion in the Age of Great Cities, 1830–1930*, H. McLeod (ed.), London, New York: Routledge, 1995, p. 143–161.
- JURGINIS, J.; MERKYS, V.; TAUTAVIČIUS, A. *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis, 1968.
- KNOX, W. W. J.; MCKINLAY, A. Crime, Protest and Policing in Nineteenth-Century Scotland, in *A History of Everyday Life in Scotland, 1800 to 1900*, T. Griffiths, G. Morton (ed.), Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010, p. 196–224.
- MARGRY, P. J.; VELDE, H. Contested Rituals and the Battle for Public Space: the Netherlands, in *Culture Wars. Secular–Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Ch. Clark, W. Kaiser (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 129–151.
- MCLEOD, H. *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*, New York: Palgrave Macmillan, 2000.
- MCLEOD, H. Religion in an Urbanizing Europe, c. 1840–1939, in *Journal of Urban History*, 2013, 39(6), p. 1175–1180.
- MICHAELIS, O. *Grenzlandskirche. Eine Evangelische Kirchengeschichte Elsaß–Lothringens, 1870–1918*, Essen: Lichtweg-Verlag, 1934.
- Secularisation in the Christian World: Essays in Honour of Hugh McLeod*, Callum G. Brown, M. Snape (ed.), Farnham, Burlington: Ashgate Publishing Company, 2010.
- STEINHOF, A. Building Religious Community: Worship Space and Experience in Strasbourg after the Franco–Prussian War, in *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800–1914*, H. W. Smith (ed.), Oxford, New York: Berg, 2001, p. 267–296.
- STEINHOF, A. *The Gods and the City. Protestantism and Religious Culture in Strasbourg, 1870–1914*, Leiden, Boston: Brill, 2008.
- STEINHOF, A. Nineteenth-Century Urbanization as Sacred Process: Insights from German Strasbourg, in *Journal of Urban History*, 2011, 37(6), p. 828–841.
- Виленские губернские ведомости*, Вильно, 1838–1863.
- Виленский вестник.*, Вильно, 1841–1863.
- ГОМОЛИЦКИЙ, В. Замечания по поводу статьи г. Киркора о населении города Вильно, in *Вестник Императорского Русского Географического Общества*, часть „Смесь“, 1855, 3, с. 5–7.

ДОЛБИЛОВ, М.; СТАЛЮНАС, Д. *Обратная уния, из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи 1840–1873*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010.

ИЗВЕКОВ, Н. *Исторический очерк состояния Православной Церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 г.*, Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1889.

КИРКОР, А. Население города Вильно, in *Вестник Императорского Русского Географического Общества*, 1854, 4, с. 105–128.

Памятная книжка Виленской губернии, Вильно, 1845–1863.

Полное Собрание Законов Российской Империи, Собрание 2, Санктпетербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1833, т. VIII, отд. 2; 1837, т. 11, отд. 2; 1839, т. 13, отд. 2.

СЕМАШКО, Й. *Записки Йосифа Митрополита Литовского, изданных Императорскою Академиею Наук по завещанию автора*, Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1883, т. 1–3.

CHANGES IN THE RELATIONSHIP BETWEEN VILNIUS RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE 1840S–1850S

Summary

VYTAUTAS PETRONIS

The article focuses on the rivalry between Orthodox and Catholic communities for the domination in the city. It is believed that the key events which helped escalate inter-religious tension in Vilnius were the attachment of the Ukrainian Greek Catholic Church to the Orthodox Church in 1839 and the relocation of the centre of the Consistory of the Lithuanian Orthodox Church from Zhirovichi (Grodno governorate) to Vilnius (1845). The central figure in the deliberate or non-deliberate escalation of the conflict between the Catholic and the Orthodox Church was Joseph Semashko, metropolitan bishop of the Orthodox Church. An odd policy of “intervention” aimed at the entrenchment of the leading position of the Orthodox Church in the Catholic north-western governorates and Vilnius was pursued on his initiative.

The 1840s–1850s witnessed the initial phase of penetration, first of all characterized by the material entrenchment of the “new” representatives of the Orthodox Church (i.e. first and foremost those converted from the Ukrainian Greek Catholic Church). Transfer of buildings confiscated from Catholics by the Tsar’s government to the Orthodox Church, their conversion into Orthodox churches, consecration, establishment of relationships with the local authorities, first attempts to restrain the public religious life of Catholics, etc. which took place after the November Uprising (1831) were leading to a direct confrontation with the Catholic Church and violations of the traditionally settled life of the city’s religious communities. Although no overt conflicts between Vilnius religious communities were detected in the relevant period, the escalating religious tension was obvious in the described events. Despite the fact that the bigger share of the intended religious policy of “intervention” failed to achieve its goals, it can be stated that it laid grounds for the Orthodoxization and Russification processes initiated after 1863.

Gauta 2014 m. spalio mėn.

Vytautas P e t r o n i s – filosofijos mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas.
Tyrinėjimų temos: XIX a. Rusijos imperijos istorija, istorinė kartografija, kultūrinė geografija, nacionalizmai, radikalūs dešinieji judėjimai tarpukario Europoje.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108.

El. paštas: vytautas.j.petronis@gmail.com